

K některým otázkám vymezení hranic středověkého města

VLADISLAV RAZÍM

S problematikou vztahu města a jeho zázemí, která je hlavní náplní tohoto sborníku, úzce souvisejí otázky vymezení areálu města. Na některé z nich zde chceme upozornit a především přispět k diskusi na toto téma.

Na první místo lze klást otázku, v které fázi počátečního období existence města byla vytýčena jeho obvodová hranice a jak stabilní byla její poloha. Přímé doklady chybějí. Historické bádání na základě písemných pramenů obecně předpokládá, že již při vlastním vysazení města, jemuž teprve následovalo skutečné mnohostranné naplňování tohoto aktu, musel být určen jeho obvod, aby sídlo právně vymezil proti jeho okolí. Jak nedávno zdůraznil J. Kejř, je „důležitým znakem lokace spojení momentu prostorového s právním“ (Kejř 1998, 124). Několik známých formulářů z přemyslovské královské kanceláře poslední čtvrtiny 13. století, které jsou svým vznikem nejbližší sledovanému období, vesměs nařizují nebo jinak ovlivňují výstavbu hradeb v několika městech, aniž by z nich bylo zřejmé, v jakém stadiu rozvoje v té době byla vlastní zástavba a její prostorové rozmístění a zda trasa opevnění byla již předtím vyměřena a kdy se tak stalo (Razím 1991). Důležitou výjimku představuje formulář týkající se moravského města nazvaného Jermen. Stavbou opevnění zde byl králem pověřen K(onrád) Špitálský, který měl během určeného období obehnat město hradbami, jež měly mít zcela shodnou podobu jako v Kolíně, ale měly uzavřít takový prostor, jaký uzavírají hradby v městě Kouřimi (RBM II, č. 2392). Z písemnosti lze soudit, že kromě určité typologie pokud jde o stavební podobu opevnění, musíme počítat také s jistými typy velikostí měst, které byly voleny podle různých kritérií, zejména zřejmě podle počátečního plánu lokátora a odhadu pozdějšího rozvoje lokace. Z uvedeného formuláře však nelze automaticky vyvozovat, že teprve zároveň se stavbou definitivního, zděného opevnění byl stanoven jeho průběh. Ten mohl být určen i podstatně dříve a důraz na velikost městského obvodu, respektive délku hradeb mohl souviset s potřebou vyjádřit finanční a časové relace jejich stavby.

Písemné prameny nás jednoznačně neinformují o tom, zda se nějak striktně lišila terminologie užívaná pro hrazení města podle toho, zda mělo podobu pouhého základního vytýčení spíše právní povahy nebo již definitivní zděné fortifikace. V dosavadní literatuře se automaticky výskyt latinského termínu „*murus*“ pokládá za důkaz existence skutečných hradeb k určitému datu a neuvažuje se o možnosti, že tento termín může v některých případech znamenat spíše jen právní hranici. Domníváme se však, že s touto alternativou je třeba počítat, také synonyma řady latinských textů to nevyklučují. Vedle termínů *limes* či *ambitus civitatis* lze nalézt zajímavá spojení jako *districtus sive murus civitatis* atp. (Kejř 1998, 155).

Pozoruhodný příklad k úvahám představuje město Most. Dosavadní bádání, vycházející zejména z výsledků archeologických výzkumů, provedených zde v závěrečných letech násilně ukončené existence města, pokládá za prokázaný dvoustupňový vývoj jeho půdorysu. Zhruba ve 30. letech 13. století byla založena prvotní lokace s trojúhelným ústředním náměstím, jejíž přibližně oválný obvod v sobě zahrnul také novostavbu farního kostela a minoritský klášter, které zaujaly vzájemně poměrně blízkou polohu na jižní straně. Městský areál vymezil příkop, objevený jižně – JV od kostela minoritů. Archeologický výzkum však nezachytil městskou hradbu, přestože by v případě své někdejší existence stěží mohla uniknout. Z toho lze soudit, že samotná hradební zeď s největší pravděpodobností nikdy nebyla postavena a opevnění města se omezilo na uvedený, zhruba 10 m široký příkop

(laskavá informace J. Klápštěho). Po polovině téhož století se město rozšířilo jižním směrem. Nová část je charakteristická pravoúhlou uliční sítí s kvadratickým náměstím uprostřed (např. Klápště 1995). Pokud byla prvotní lokace během zhruba dvou desítek let své existence vymezena skutečně pouze příkopem, nasvědčovalo by to výše naznačené možnosti, že termín „*murus*“ nemusí v různě dlouhém počátečním období existence města nutně znamenat zděnou, definitivní hradbu. Roku 1257 je mostecký předměstský kostel sv. Václava lokalizován „*extra muros*“ (CIM II, č. 8), snad tedy ještě vně opevnění, které mělo pouze neúplnou, spíše právní než fortifikační podobu. Je pozoruhodné, že se jižní segment následně zasypaného příkopu prvotní lokace téměř neprojevil ve výsledném urbanismu města, snad s výjimkou obloukovité ulice SZ od městského kostela. Nebýt nálezu příkopu archeologickým výzkumem, nebyly by důkazem pozdějšího rozšíření plochy města ani tři náměstí, jejichž geneze může mít teoreticky více příčin. Příklad Mostu tak ukazuje, že plocha některých měst mohla být rozšířena i s časovým odstupem několika desetiletí, aniž by to v celkovém půdorysu zanechalo průkaznou stopu.

Tato teze je velmi důležitá při hodnocení rozsahu a základního půdorysného schématu našich lokačních měst v jejich počátečním období. Hranice města lze zpočátku podstatně snáze v případě potřeby korigovat, zatímco u definitivního, zděného opevnění je takový krok z řady důvodů již velmi nesnadný. Rozšíření lokace v počáteční fázi její existence zřejmě nemůžeme zjednodušeně hodnotit jako doklad jejího mimořádně úspěšného rozvoje, ale musíme na ně zároveň pohlížet jako na možnost, kterou nekomplikovaly technické, finanční a další potíže, spojené s přenesením skutečné fortifikace. Rozšíření zděných hradeb v pozdějších obdobích, jejich částečné nebo úplné stržení a výstavba nových představuje řádově mnohonásobně obtížnější krok.

Úskalí při hledání zaniklých prvotních hranic měst tam, kde tyto hranice nezanechaly spolehlivou stopu v městském půdoryse, instruktivně ukazuje také případ severočeských Litoměřic. Při nedostatku jiných pramenů se v literatuře vychází z několika písemností a poněkud tendenčně se nakládá s nejasnou lokalizací v nich zmíněných staveb.

Termín „*murus*“ je v Litoměřicích poprvé uveden k roku 1257 a literatura jej bez výjimky přijímá za důkaz existence stabilních městských hradeb. Lokalizaci kostela Všech svatých „*in Luthimeritz*“ k roku 1298 (podobně již 1235) pokládají autoři poslední velké monografie o městě za důkaz jeho umístění v „*hradbách*“ (Kotyza–Smetana–Tomas 1997, 115). Stejná svatyně je však k roku 1329 lokalizována „*ante dictam ciuitatem Luthomericz*“ (CIM II, č. 151), což vede k představě o tom, že kostel ležel před hradbami nebo byl do nich alespoň začleněn. Podobně je v Litoměřicích k roku 1343 uveden křížovnický špitál „*foris civitatem*“, tedy před městem, zatímco roku 1352 „*in Lutomeritz*“, podle zmíněných autorů tedy „*ve městě v hradbách*“ (Kotyza–Smetana–Tomas 1997, 124). Takovéto striktní rozlišování je však evidentně neoprávněné a zavádějící. Kromě mnohdy doložitelné volnosti v užívání příslovečných určení místa ve středověkých písemných pramenech či malé znalosti aktuálních poměrů stylizátora je třeba počítat s dynamickým a zároveň velmi komplikovaným správně – právním vývojem, zejména u lokalit, které měly složitý předlokační vývoj a do hradeb byly zahrnuty různé právní subjekty, které si po určitou dobu podržely svá specifika.

Správný směr výkladu litoměřických nejasností zřejmě nabízí příklad Starého Města pražského, které se konstituovalo ve stejné době. Již dříve bylo v souvislosti s procesem jeho vzniku právem zdůrazněno, že „*vedle stavby hradeb a osídlení volného prostoru byla třetím hlavním problémem dovršení vývoje ... ve středověké město otázka statut a sjednocení právního řádu*“ (Janáček 1967, 64–65). Hradby spojily obyvatelstvo nejrozličnějších dosavadních výsad a zvyklostí, které nebylo možné sjednotit naráz a trvalo různě dlouhou dobu, než se tak stalo. Ačkoli není pochyb o tom, že staroměstské Havelské město bylo založeno již uvnitř hradeb a že v 60. letech 13. století již bylo vybudováno ve své mimořádné výstavnosti, přesto bylo ve stejné době nazýváno jako „*Nové Město kolem sv. Havla*“ a samotný tento kostel byl ještě roku 1282 lokalizován „*iuxta civitatem Pragensem*“, tedy

vedle města Prahy (Líbal–Muk 1996, 73). Tento rozpor jistě není třeba vykládat jako indicii toho, že hradba Starého Města tehdy ještě nevedla po doložené trase, jak se rovněž v literatuře objevilo (Líbal 1983, 168), ale evidentně je v něm vyjádřena skutečnost, že teprve roku 1287 se tzv. Havelské město podrobilo jednotné staroměstské jurisdikci (Janáček 1967, 65). Po určitou dobu tedy bylo tzv. Havelské město jakýmsi městem ve městě, v jediných hradbách, a pokud bychom neznali z jiných pramenů jeho teritoriální vymezení a trasu staroměstského opevnění, snadno by došlo k zásadně mylné topografické rekonstrukci. Je zřejmé, že městské hradby, ať už ve fyzickém nebo zpočátku jen spíše právním smyslu mohly v raných obdobích existence města ohraničovat značně nejednotný obsah, o jehož skutečném složení a postupném vývoji si lze při nedostatku pramenů udělat jen těžko bližší představu. Z toho důvodu také není třeba průběh litoměřických hradeb na základě jediného údaje spojovat s kostelem Všech svatých. Spíše než průběh opevnění města naznačuje údaj z roku 1329 složitější správně – právní vývoj Litoměřic v dané době a zaniklou původní trasu hradeb nemusíme hledat v místech, která jsou z jiných hledisek nepravděpodobná (srov. Votoček 1985, 92).

Snad ze stejného zorného úhlu lze vyložit pozoruhodné rozdělení měšťanů Mostu k roku 1281 na *cives* a *burgenses*, které v rámci jediné lokality nemá v našich pramenech paralelu a zatím ani uspokojivý výklad. Na základě soudobých písemností lze celkem spolehlivě vyvodit, že *burgenses* jsou společensky postaveni výše než *cives* (Kejř 1998, 104). Pak by snad hypoteticky připadalo v úvahu, že termínem *burgenses* byli míněni měšťané prvotní lokace, zatímco termín *cives* se vztahoval k nedávno rozšířené jižní části města, jejíž právní sjednocení se starší částí probíhalo v delším časovém období.

Instruktivní je rovněž příklad města Ústí nad Labem. Novější literatura uvádí, že doložený, hradbami vymezený půdorys města nevznikl najednou, ale ve dvou fázích. Důvodem tohoto názoru je lokalizace kostela sv. Vojtěcha k létům 1365 a 1367 „na předměstí“, není však shoda v tom, zda druhotně byla připojena téměř celá východní polovina města (Smetana 1981) nebo naopak jen jeho menší, jižní část (Ebel–Muk 1993). Zřejmým nedorozuměním je ovšem tvrzení, že část města s kostelem sv. Vojtěcha byla do areálu města pojata až „v souvislosti se stavbou zdejšího dominikánského kláštera“ (Cvrková–Zápotocký 1994, 240), k níž došlo až počátkem 17. století (Vlček–Sommer–Foltýn 1997, 680). Kostel je barokní novostavbou, která nahradila kostel středověký, umístěný na nevýrazné terénní hraně městského obvodu. Obecně se soudí, že byl spolu s kostelem P. Marie součástí areálu předpokládaného raně středověkého hradiště. Udaje z 60. let 14. století však podle našeho názoru nelze jednoznačně interpretovat tak, že kostel sv. Vojtěcha v té době stál na předměstí, vně areálu městských hradeb. Lokalizace kostela 1365 a 1367 „in suburbio“ (LC I/II, s. 69, 91) jsou ojedinělé, jiné údaje ze 40.–70. let 14. století kostel situují prostě do Ústí („in Vsk“) (Hieke–Horčíčka, 1896, č. 42, 43, 63; LC 2, s. 58, 66). Sporný je význam pojmu „suburbium“, víme-li tak málo o středověké topografii Ústí a leží-li kostel sv. Vojtěcha v předpokládaném areálu předlokačního původu, o jehož členění, pozdějších osudech či případné názvoslovné tradici vlastně nic nevíme. „Suburbium“ ve smyslu podhradí předlokačního období mohlo být tradičně užíváno ještě dlouho po vzniku města. Podobně tomu bylo s Menším Městem pražským (Malá Strana), které bylo na místě podhradí vysazeno již roku 1257 a přesto se termín „suburbium“ používal ještě dlouho poté (1286 – ecclesia S. Thomae juxta muros civitatis Novae sub castro Pragensis; 1309 – ecclesia S. Wenceslai in suburbio castri Pragensis. – Tomek 1855, 225). Nepodstatná v neposlední řadě není ani extrémní konkrétní poloha kostela sv. Vojtěcha, který zřejmě částí svého půdorysu vystupoval z linie hradební zdi.

Důvody konkrétního vymezení každé městské lokace představují další zajímavou skupinu otázek.

Na prvním místě uvedme vliv terénní konfigurace plochy, na níž bylo město založeno. Velká část českých měst je založena ve vyvýšených polohách, kdy alespoň dvě strany městského obvodu jsou vymezeny terénní hranou, podobná vymezení byla dána vodními toky.

Zvláštní kategorii představují města založená zcela nebo zčásti v prostoru raně středověkého hradiště. Stavebně historický průzkum a archeologický výzkum nám jen postupně odhalují přesný vztah nových měst k obvodovému vymezení těchto sídel. Města Mělník a Chrudim se spokojila s relativně nevelkými plochami předchozích hradišť, zatímco u podstatně větších hradišť v Hradci Králové a v Žatci nelze vyloučit, že některé plochy vymezené hradištní fortifikací zůstaly po určitou dobu nezahrnuté do pravidelného uličního schématu. Využití staršího hradištního opevnění v počátečním období města bylo jistě velmi výhodné, pokud ovšem poloha hradiště splňovala nové nároky a město dokázalo dlouhé hradební obvody obsadit obránci. Lze předpokládat, že by město vzniklo také v prostoru litoměřického hradiště, kdyby zde ovšem dříve nebyla umístěna kapitula. Pro město proto musel být vybrán sousední prostor, který byl součástí předhradí.

Dalším faktorem ovlivňujícím počáteční volbu trasy městského obvodu bývala dislokace některých předlokačních sakrálních staveb, byli-li zájem na jejich začlenění do areálu hradeb, zvláště pokud se zde usadily městské církevní řády. Především rozsáhlejší sakrální celky tak mohly vést k podstatně větší výměře areálu města, aniž by tato plocha byla hned celá využita. Svědky takového postupu jsme snad v Kouřimi, kde patrně ještě před vznikem vrcholně středověkého města vzniklo na okraji významné raně středověké sídlištní aglomerace proboštství cisterciáckého kláštera v Sedlci. Je pravděpodobné, že západní část města zůstala po určitou dobu jeho trvání nevyužita a později zde vznikla část zástavby zv. Nové město. Zcela uspokojivý výklad vzniku kouřimského Nového města však zatím nebyl podán. Kouřimské proboštství také může patřit k církevním institucím, které vznikly až v úzké souvislosti s lokací města, avšak ve velmi rané fázi, kdy ještě nebylo zcela dotvořeno základní urbanistické schéma. Zakládání mendikantských klášterů již v této nejranější fázi existence města je doloženo u řady evropských lokalit a v našem prostředí je naznačuje několik příkladů. Klášter dominikánů v Českých Budějovicích byl podle dochovaných písemných zmínek vyměřen zřejmě ještě dříve než samotné město a jeho hranice (Čechura 1984). Podobný postup naznačuje situace minoritského kláštera v Plzni, jehož orientace působí diskrepantně k uliční síti (Hauserová 1995), nebo umístění kláštera stejného řádu ve Stříbře v neobvyklé poloze přímo v čele velkého obdélného náměstí. Podobně i do Litoměřic téměř současně s právním konstituováním města přišli minorité a dominikáni, kteří se usadili na vzájemně opačných okrajích města, ať už u starších nebo nově založených kostelů, a tak patrně ovlivnili průběh hradeb. Důležitá je skutečnost, že mendikantské kláštery z období počátků českých vrcholně středověkých měst byly pravidelně umístěny v jejich okrajových částech, tedy při hradbách. Obecně však je třeba spíše počítat s tím, že hrady byly vedeny po vnějším obvodu klášterních areálů, pokud vůbec došlo k vzájemnému kontaktu, narozdíl od stále zažitě představy, že kláštery tvořily přímo aktivní součást městské obrany.

V případě nejasností stran původního průběhu opevnění jsou dislokace těchto klášterů relativně spolehlivým rámcovým vodítkem. To se ukazuje rovněž ve zmíněném Mostě, kde druhotné rozšíření města k jihu naznačovala již sama skutečnost, že minoritský klášter v rámci výsledného středověkého urbanismu ležel takřka v jeho středu. Pozoruhodná je ovšem zároveň skutečnost, že tento klášter ležel velmi blízko městskému kostelu (necelých 100 m), který byl podle archeologického výzkumu jako novostavba založen až spolu s městem v době Václava I. a neměl žádného předchůdce (Klápště 1995). Městské kostely bývaly zpravidla z konkurenčních důvodů dislokovány ve větší vzdálenosti od mendikantů, spíše v opačných částech městských areálů, pokud výjimku nezpůsobila zvláštní příčina. Tou býval předlokační původ kostela, u něhož se mendikanté z úsporných důvodů usadili, zejména v případech měst založených v prostoru hradišť nebo obecně intenzivnějšího předlokačního osídlení. Pak klášter mohl zaujmout i místo ve vnitřní části městské dispozice. Nejnázornější příklad v této souvislosti nabízí Žatec, kde městský i minoritský kostel byly zřejmě původně kostely hlavní části hradiště a ležely vzájemně tak blízko (přesná poloha klášterního kostela dnes není známa), že minorité mohli roku 1365 zvoněním znemožnit kázání Konráda Waldhausera v městském kostele (Schlesinger, č. 102). V případě Mostu

tak jistě stojí za zvážení, zda oba kostely byly opravdu umístěny pouze čistě v souvislosti s lokací města, bez vazby na předchozí poměry. Předlokačnímu původu nasvědčují také zmíněné, blízko sebe ležící kostely v Ústí nad Labem. Zde se však neusadil žádný mendikantský klášter a obě svatyně měly farní funkci (srov. Kaiserová–Kaiser 1995, 15–26).

Naopak jen výjimečně lze v českém prostředí rozsah měst spolehlivěji odvozovat od snahy zahrnout do jejich hradeb prostorově významnější předlokační osídlení. Kromě opevněných hradišť, v jejichž areálu byla nová města přímo založena, a pražského pravobřeží, zde neexistovaly sídelní celky takového významu, aby přímo vyústily ve vznik právního města a vynutily si jeho lokaci na stejném místě tím způsobem, že by došlo k ohrazení skupiny osad ležících na větším prostoru. Je to jistě rovněž znakem relativně nevelkého hospodářského a společenského významu našeho preurbánního osídlení. S tímto vývojem se naopak setkáváme u řady měst na německém území již před rokem 1200, kde takto vzniklé areály neznámá dosahovaly výměry mezi 70–100 ha (Soest, Dortmund, Paderborn, Goslar), podobně jako u Starého Města pražského. V případě vyměření rozsáhlého areálu Starého Města pražského je zajímavá otázka, zda jeho hranice byla vytýčena již s předpokladem dodatečného vložení Havelského města nebo bez ohledu na ně.

Novější výsledky zkoumání naznačují, že i bez ohledu na výše připomenuté zvláštní důvody vytvářely hranice měst někdy až překvapivě prostorové rezervy. Je tak zpochybněna klasická představa o přeplněnosti areálů středověkých měst.

Příkladem je královské město Beroun, mimořádně zajímavé již dokladem toho, že bylo po několika desetiletích své existence k roku 1295 nově založeno a podle formulace dochované listiny nejspíše také urbanisticky přeřešeno. Z našeho hlediska by bylo zajímavé zjistit, zda přitom byly změněny hranice města nebo nikoliv. Přestože byl v Berouně vytýčen a záhy na to také kamennými hradbami opevněn zhruba čtvercový areál o délce strany pouhých 300 m (Razím 1985), nebyl podle archeologického výzkumu během celého středověku zaplněn pravidelnou parcelací až k hradbám. Urbanistickou osnovu tedy tvořilo vlastně pouze obdélné náměstí, vymezené velmi hlubokými bloky, dosahujícími až k opevnění. Velké části ploch těchto bloků při hradbách nebyly součástí regulární městské parcelace, která zde vznikla vyměření nové ulice až na prahu novověku (Ježek 1997). Podobně tomu zřejmě bylo s Novým Bydžovem, vysazeným ve stejné době. Formálně mimořádně dokonalé urbanistické schema (Kuča 1995) nebylo v severní části naplněno zástavbou, a tak došlo k jeho deformaci, neboť obvodová hradba po husitských válkách opustila svoji původní trasu a zmenšila areál města.

Prostorovým rezervám nasvědčují doklady postupného zahušťování zástavby druhotným zužováním původně širokých, jen zčásti využitých parcel a druhotným umístěním řad domů do zadních částí bloků, které byly původně obytnými domy využity jen na jedné straně. Více než stavebně historický průzkum dokládá tento zajímavý vývoj v některých městech opět archeologický výzkum. Názorně to bylo ukázáno rozsáhlým výzkumem slezského Hlohova, jehož opevnění z počátku 14. století až do konce středověku navzdory pravidelnému uličnímu rastru obsahovalo velké nezastavěné plochy. Zástavba byla poměrně volná a jednotlivé bloky, dokonce kolem náměstí, byly tvořeny jen jednou frontou domů (Piekalski 1999, 220). Podobný vývoj se překvapivě objevuje i ve městech, která dnes působí dojmem zvláštní stísněnosti, jako je Český Krumlov (Muk 1974, 18; Ernée 1999). Tato zjištění napovídají možnosti, že původně rozměřený uliční rastr se při pomalém naplňování zástavbou mohl zejména v oblasti hradeb rozpouštět a měnit. Podobně jako v Berouně by tomuto vývoji obecně mohly napovídat nápadně dlouhé domovní parcely u hradeb, které jsou však u některých lokalit naopak indicií delšího trvání sídla mezi dobou jeho vyměření a povýšením na město, kdy teprve byl stanoven průběh hradeb. Počítat je však třeba (a některé archeologické výzkumy tomu rovněž nasvědčují) se zásadnějšími změnami základního urbanistického schematu i v centrálních částech městského půdorysu.

Velké, zástavbou zdaleka nevyužité areály některých italských měst jsou spojovány s nenaplněnou prognózou demografického vývoje, který se zpomalil ve 14. století. Uvede-

ná rozlehlá města na německém území rovněž až do novověku obsahovala mezi staršími sídelními jádry plochy, které nebyly zahrnuty do pravidelné parcelace. Výrazné naddimenzování opevněných městských areálů však má ještě jeden závažný důvod, s nímž se setkáváme také u nás, a to snahu vysunout linii hradeb z obraných důvodů do příznivější polohy. Nejdůležitějším příkladem z českého prostředí je opevnění Nového Města pražského a Malé Strany z doby Karla IV.

Další, rovněž velmi málo probádanou kapitolu představuje proces rozšiřování areálů českých měst během středověku, kdy již byly původní lokace opevněny stabilními, zděnými hradbami. Dotkneme se jí jen orientačně, se zdůrazněním obecnějších tendencí.

Je opět zejména odrazem celkové hospodářské a demografické úrovně země, že s klasickým rozšířením města, které je provázeno likvidací starších hradeb a výstavbou nových ve zcela jiné linii, se u nás setkáváme jen zřídka. Rezerva uvnitř původních hradeb asi dlouho dostačovala, nové rezervy se vytvářely v důsledku válečných událostí. Specifická řešení naznačují indicie vložení dodatečného bloku domů do prostoru náměstí např. v Prachaticích. Úroveň dosavadního poznání je ovšem u jednotlivých lokalit velmi nízká. To se týká jak samotné otázky, zda k rozšíření vůbec došlo (např. Ústí nad Labem, Cvrková–Zápotocký 1994; České Budějovice, Čechura–Razím 1988), tak doby, smyslu a postupu tohoto procesu.

Ojedinělý příklad v našem prostředí představuje rozšiřování Prahy, která se ovšem vyvíjela jako souměstí s vlastními právy a hradbami. Staré Město, které postupně ztratilo volný přístup ke svým branám, tuto nevýhodu řešilo úspěšnou snahou získat do své moci některé brány na Novém Městě a na Malé Straně, vlastních hradeb se nikdy nezřeklo.

Ke klasickému rozšíření města došlo v Litoměřicích, kde staré hradby zanikly a jejich průběh se narozdíl od Mostu částečně otiskl ve výsledném urbanismu, jakkoli nelze pokládat za uzavřenou otázku přesné trasy opevnění prvotní lokace. Doba rozšíření Litoměřic je nejasná, dosavadní datování se pohybuje v rozmezí půlky století a je opět provázeno ne zcela objektivní prací s písemnými prameny. Stavební detaily, kterým se zde však nemůžeme blíže věnovat, nasvědčují vzniku nových hradeb až nedlouho před husitskými válkami, zatímco dosavadní literatura počítá spíše s dobou těsně po polovině 14. století (srov. Kotyza–Smetana–Tomas 1997). Již kolem poloviny 13. století ovšem došlo k prvnímu, nezdařenému pokusu rošířit město na jeho opačné straně. Okolnosti a správný výklad tohoto pokusu jsou stále málo objasněny, nabízí se však srovnání s Mostem.

Horní město Kutná Hora, po Praze v Čechách nejvýznamnější, bylo opevněno někdy nedlouho po roce 1300, když ještě roku 1304 bylo vymezeno pouze ploty (Zbraslavská kronika 1976, 126). Hradby kolem urbanisticky málo organizované zástavby využívaly hrany terénu, k dnešku však téměř zanikly. Těžba stříbra probíhala s neobyčejnou intenzitou prakticky na celém území města. Teprve později bylo připojeno tzv. Dolní město, přičemž hlavním důvodem zřejmě bylo rozšíření těžby do těchto míst. Doba rozšíření a prvního vymezení této části města není známa, mohlo k ní však dojít záhy, již kolem poloviny 14. století (např. Herout 1949). Další horní město Stříbro bylo opevněno podle archeologického výzkumu nedlouho po svém vzniku před polovinou 13. století. Nedávný archeologický výzkum také naznačuje pozoruhodnou možnost, že zhruba zároveň s těmito kamennými hradbami města byl stejně opevněn i těžební okrsek, situovaný mimo vlastní areál města, na úbočí jeho návrší (laskavá informace P. Břicháčka). Teprve kolem roku 1400 vzniklo tzv. Nové město s nevýznamnou zástavbou v sousední části jižního svahu, rovněž opevněné kamennou hradbou (Razím 1995).

Rozsahem významné bylo Pražské předměstí na předpolí žatecké ostrožny, jehož opevnění zřejmě přispělo již k dvojímu odražení křižáků v letech 1420 a 1421. Ani předměstí Žatce však nezískalo pevnější urbanistickou osнову a s městem nesplynulo. To si naopak uchovalo opevnění rovněž na šijové straně, kde bylo i v pozdním středověku zásadním způsobem modernizováno (Ebel–Razím 1998–1999). Analogicky tomu bylo s opevněním předměstí Chrudimi, která leží v podobné terénní situaci.

Ani v případech, kdy se v okolí měst vytvořila skupina koncentricky situovaných předměstí, z nichž některá byla i opevněna, nedošlo v Čechách k jejich sjednocení a spojení se starým městem v jednotném opevnění. Hradby samotných měst byly v takových případech naopak stále modernizovány a v případě válečných událostí byla předměstí záměrně ničena, aby se nestala oporou utočnicka. Významnější opevnění, které tvořilo souvislejší prstenec kolem řídce osídlených předměstí na obvodu města byla pouze v Chebu a v Kadani, přičemž v samotném důležitém Chebu bylo toto opevnění ještě roku 1542 tvořeno jen branami a příkopem (Zahradník 1999).

Prameny a literatura

- CIM II: Codex iuris municipalis II, ed. J. Čelakovský, Praha 1895.
- CVRKOVÁ, M.–ZÁPOTOCKÝ, M., 1994: Ústí nad Labem, K topografii jednoho z raně středověkých centrálních míst v severozápadních Čechách, Archeologické rozhledy XLVI, s. 205–242.
- ČECHURA, J., 1984: Počátky královského města Českých Budějovic, Jihočeský sborník historický LIII/2, s. 57–68.
- ČECHURA, J.–RAZÍM, V., 1988: K některým aspektům vývoje půdorysu a opevnění Českých Budějovic, Památky a příroda 13/7, s. 407–415.
- EBEL, M.–MUK, J., 1993: Kostel P. Marie v Ústí nad Labem a jeho význam z hlediska vývoje půdorysu města, Muzejní a vlastivědná práce 31/Časopis společnosti přátel starožitností 101/1, s. 4–9.
- EBEL, M.–RAZÍM, V., 1998–1999: Žatec, městské opevnění, stavebně historický průzkum, rkp.
- ERNÉE, M., 1999: Archeologická památková péče v Českém Krumlově, Průzkumy památek II, s. 94–106.
- HAUSEROVÁ, M., 1995: Urbanismus, Gotika v západních Čechách (katalog výstavy) I, Praha, s. 158.
- HEROUT, J., 1949: Středověký půdorys a opevnění Kutné Hory, Zprávy památkové péče 9, s. 49–67.
- HIEKE, W.–HORČIČKA, A., 1896: Urkundenbuch der Stadt Aussig bis zum Jahre 1526, Praha.
- JANÁČEK, J., 1967: Malé dějiny Prahy, Praha.
- JEŽEK, M., 1997: Hospodářský region středověkého města, Život v archeologii středověku (sborník k výročí M. Richtera a Z. Smetánky), ARÚ Praha, s. 309–320.
- KAISEROVÁ, K.–KAISER, V., 1995: Dějiny města Ústí nad Labem, ed. K. Kaisarová, V. Kaiser, Ústí nad Labem.
- KEJŘ, J., 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích, Praha.
- KLÁPŠTĚ, J., 1995: Stavební vývoj a místní souvislosti kostela P. Marie v Mostě, Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1983–1992, ÚAPP Most 1995, s. 263–278.
- KOTYZA, O.–SMETANA, J.–TOMAS, J. a kol., 1997: Dějiny města Litoměřic, Litoměřice.
- KUČA, K., 1995: Chlumecko a Novobydžovsko I, Hradec Králové.
- LC I/II: Libri confirmationum, ed. J. Emler, kniha 1., část II., Praha 1874.
- LC 2: Libri confirmationum, ed. F. A. Tingl, kniha 2., Praha 1868.
- LÍBAL, D., 1983: Praha středověká, čtvero knih o Praze (kol. autorů), Praha.
- LÍBAL, D.–MUK, J., 1996: Staré Město pražské, Praha.
- MUK, J., 1974: Nástin stavebního vývoje Českého Krumlova, Pět století Českého Krumlova ve výtvarném umění, kol. aut., OVM Český Krumlov, s. 17–25.
- PIEKALSKI, J., 1999: Od Kolonii do Krakowa, Przemiana topografii wczesnych miast, Wrocław.
- RAZÍM, V., 1985: Opevnění středověkého Berouna, K problematice městské fortifikace doby posledních Přemyslovců, Umění 33, s. 137–152.
- RAZÍM, V., 1991: Městské hradby a formulářová sbírka přemyslovské královské kanceláře, Archaeologia historica 16, s. 171–177.
- RAZÍM, V., 1995: Městské opevnění, srov. Hauserová 1995.
- RBM II: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II, ed. J. Emler, Praha 1882.
- SCHLESINGER, L., 1892: Urkundenbuch der Stadt Saaz bis zum Jahre 1526, ed. L. Schlesinger, Prag–Leipzig–Wien.
- SMETANA, J., 1981: Počátky města Ústí nad Labem, Historický sborník, OVM Ústí nad Labem, s. 5–27.
- TOMEK, W. W., 1885: Dějepis města Prahy, díl II.
- VLČEK, P.–SOMMER, P.–FOLTÝN, D., 1997: Encyklopedie českých klášterů, Praha.
- VOTOČEK, O., 1985: Ke knize Evy Šamánkové Litoměřice, Památky a příroda 10/2, s. 90–95.
- ZAHRADNÍK, P., 1999: Cheb, městské opevnění, dějiny, rkp.
- ZBRASLAVSKÁ KRONIKA, 1976: Zbraslavská kronika, ed. Z. Fiala, Praha.

Einige Fragen zur Grenzbestimmung der mittelalterlichen Stadt

Der Verfasser macht auf einige wichtige Zusammenhänge bei der Grenzbestimmung der mittelalterlichen Stadt aufmerksam. Allgemein wird vorausgesetzt, daß die Stadtgrenze mit der Stadtgründung verbunden sind. Auf einigen Beispielen kann man zeigen, daß die Stadtgrenze nach der mehrjährigen Existenz verändert wurde, z. B. bei der Erweiterung der Stadt, ohne einige Spuren im Stadturebanismus zu hinterlassen. Solange die Stadt nicht befestigt wurde, war solche Veränderung leichter, als später. Die Verbreitung der Stadt in der Anfangsphase ihrer Existenz kann man nicht vereinfachen als Beweis einer erfolgreichen Entwicklung der Stadt.

Der Begriff „murus“ in den schriftlichen Quellen wird als Beweis der Befestigungsmauer gehalten. Laut Verfasser kann dieser Begriff in den ersten Jahrzehnten der Stadt nur eine rechtliche Begrenzung des Stadtareals bedeuten (ähnlich wie die Begriffe: limes, ambitus, districtus).

Der Verfasser macht weiter auf die rechtliche Verwaltungsverhältnisse aufmerksam, besonders in den Städten, die an eine Vorlokationsbesiedlung angebunden haben. In diesen Fällen kann auch die Interpretation der schriftlichen Quellen falsch sein, besonders bei der Lokasierung der kirchlichen Bauten. Z. B. „ante civitatem“ muß nicht bedeuten, daß die Kirche „extra muros“ d. i. außerhalb der Befestigung lag. Diese Lokalisierung spricht eher von einer Situation, wann das Areal, in dem die Kirche sich befindet, rechtlich noch nicht mit dem Stadtteil vereinigt war, der schon als „civitas“ bezeichnet wurde.

Einfluß auf das Stadtareal hatten z. B. auch einige Klöster (besonders Mendikantsklöster), die früher gegründet wurden als Verlauf der Befestigungsmauer bestimmt wurde. Die Stadtgrenze mußte diese Klösterlokationen respektieren.

Bei einigen Städten kann man beweisen, daß ihre Grenze mit einer Raumreserve ausgestattet wurde, aber diese Reserve wurde während des Mittelalters nicht ausgenützt. Die Verbreitung des Stadtareals durch Abreißen der Umfassungsmauer und ihre Wiederaufbau in einer neuen Stadtgrenze kam in Böhmen nur sehr selten vor. Das entsprach auch der gesamten ökonomischen und demographischen Situation der Städte.